

ALISHER NAVOIYNING “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONIDA QO‘LLANILGAN ANTROPONIMLARGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Normatova Oydin

Sharof Rashidov nomidagi SamDU

Markaziy Osiyo xalqlari tillari va madaniyati instituti

2-bosqich talabasi

(Ilmiy rahbar: Yusupova O.S.

O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,

filologiya fanlari nomzodi)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining durdona asarlaridan biri sanaladigan “Farhod va Shirin” dostonida uchraydigan antroponimlar lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida asarda ismlarning semantik yuklamalari, ularning qahramon xarakterini ochib berishdagi roli hamda badiiy-estetik funksiyalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, antroponimlarning tarixiy-madaniy manbalarga tayanib shakllanishi, obraz yaratish vositasi sifatidagi ahamiyati va ular orqali muallifning estetik qarashlari qanday namoyon bo‘lishi haqida ham fikr yuritiladi. Maqola Navoiy dostonidagi nomlarning ramziy talqinlari, ularning poetik qatlamdagi o‘rni va asarning umumiy mazmun-mohiyatini boyitishdagi ahamiyatini chuqurroq ochib berishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: antroponim, onomastika, Alisher Navoiy, Farhod va Shirin, badiiy matn, lingvopoetika.

Kirish: Alisher Navoiy o‘zbek adabiyoti tarixida nafaqat buyuk shoir, balki chuqur tafakkur sohibi, davlat arbobi va zabardast tilshunos sifatida ham alohida o‘rin egallaydi. Uning “Xamsa” turkumiga kiruvchi “Farhod va Shirin” dostoni Sharq adabiyotining eng mukammal badiiy yodgorliklaridan biri sanaladi. Asarda inson ruhiyati, muhabbatning komilligi, fidoyilik, adolat, ma’naviy yetuklik kabi umumbashariy g‘oyalar poetik yuksaklikda ifodalangan bo‘lib, bu jarayonda personajlarning ismlari muhim badiiy va semantik yuk ko‘taradi. Dostonda

uchraydigan antroponimlar — Farhod, Shirin, Mehinbonu, Xusrav, Shoh Kavus kabi nomlar shunchaki belgilash vositasi emas, balki har bir qahramonning xarakteri, taqdiri va asardagi vazifasini yorituvchi poetik kalit sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy obraz yaratishda ismlarning ma’no qatlamlaridan mohirona foydalanadi: ular orqali qahramonning ruhiy holati, ichki dunyosi va jamiyatdagi o‘rni haqida chuqur ma’lumot beriladi. Ismlar ko‘pincha timsollar, ramziy ifodalar, majoziy ma’nolar bilan uyg‘un holda qo‘llanadi. Shu tariqa antroponimlar dostonning mazmunini kengaytiradi, obrazlararo munosabatlarga yangi ma’no ranglari qo‘shadi [1].

Shuningdek, antroponimlarning etimologik va semantik xususiyatlarini o‘rganish asarning poetik strukturasi va g‘oya-mazmun tizimini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Har bir ismda ma’lum bir tarixiy, madaniy yoki estetik qatlam mujassam bo‘lib, bu qatlamlarni tahlil qilish orqali Navoiy dunyoqarashi, uning badiiy uslubi va davrdagi onomastik an‘analar haqida muhim ilmiy xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi. Shu sababli “Farhod va Shirin” dostonidagi antroponimlar shunchaki nom emas, balki badiiy tafakkurning ajralmas tarkibiy qismi sifatida alohida ilmiy e’tiborga loyiqdir [2].

Adabiyotlar tahlili: Navoiy asarlaridagi onomastik birliklarni o‘rganish o‘zbek adabiyotshunosligida alohida yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lib, bu borada ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan muhim ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan. Avvalo, Zohidov, Qo‘shjonov, Sultonov kabi navoiyshunoslar Navoiy ijodidagi nomlar tizimining mazmuniy va poetik xususiyatlarini chuqur o‘rganib, ularni badiiy obraz yaratish jarayonining ajralmas qismi sifatida talqin qilganlar. Ularning fikriga ko‘ra, Navoiy obraz yaratishda har bir nomning ichki ma’nosiga, tarixiy ildizlariga va timsollar tizimidagi o‘rniga alohida e’tibor qaratadi. Shoir uchun ism bu shunchaki belgi emas, balki qahramonning tabiatini ochib beruvchi, voqealar rivojida ma’lum o‘rin tutuvchi muhim poetik vositadir. Adabiyotlarda qayd etilishicha, Sharq mumtoz adabiyotida antroponimlar ko‘pincha ramziy, majoziy, estetik va tarbiyaviy funksiyani bajaradi. Navoiy ana shu an‘anani davom ettirar ekan, har bir qahramonning ismini ma’lum maqsad bilan tanlaydi, ularni obrazning ruhiy va ma’naviy qiyofasini yorituvchi badiiy

kalit sifatida qoʻllaydi. Tadqiqotlarda personaj ismlarining etimologiyasi, ularning poetik semantikasi, asardagi badiiy makonda tutgan oʻrni alohida taʼkidlanadi [3].

Shu bilan birga, mavjud ilmiy manbalarning aksariyati Navoiy ijodining umumiy poetik tizimini yoki ayrim obrazlarning badiiy xususiyatlarini yoritishga qaratilgan boʻlib, “Farhod va Shirin” dostonidagi antroponimlarning lingvopoetik tahlili yetarlicha chuqurlikda oʻrganilmagan. Aynan ushbu doston tangriberdi obrazlar tizimining oʻziga xosligi, ism va xarakter oʻrtasidagi uygʻunlik, ismlarning psixologik va ramziy funksiyalari kengroq ilmiy tahlilni talab qiladi. Shu sababli ushbu mavzuning alohida tadqiq etilishi Navoiy poetikasini yanada toʻliq anglash, uning badiiy mahoratini chuqurroq ochib berish uchun muhim ilmiy zarurat hisoblanadi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqotning metodologik asosini bir nechta ilmiy yondashuvlar tashkil etadi. Avvalo, tavsifiy metod yordamida doston tarkibidagi antroponimlar yigʻilib, ularning shakli, qoʻllanish xususiyatlari, badiiy matn ichidagi oʻrni aniqlab borildi. Bu jarayon har bir ismning matn boʻylab qanday vazifa bajarishi, qaysi epizodlarda qanday maʼno yukiga ega boʻlishi kabi masalalarni izohlash imkonini berdi.

Qiyosiy metod qoʻllanilganda antroponimlar Sharq mumtoz adabiyotidagi boshqa dostonlardagi nomlar tizimi bilan solishtirildi. Bu esa Navoiy tomonidan qoʻllangan ismlarning umumiy adabiy anʼanalarga munosabati, shuningdek, muayyan oʻziga xos jihatlari va innovatsion tomonlarini aniqlashga xizmat qildi. Xususan, “Farhod va Shirin” dostonidagi nomlarning Nizomiy, Xusrav Dehlaviy yoki Jomiy asarlaridagi antroponimlar bilan aloqadorlik darajasi, farqli maʼno qatlamlari va poetik yechimlari koʻzdan kechirildi.

Kontekstual tahlil ismning faqat leksik maʼnosini emas, balki matn ichida qanday badiiy vazifa bajarishini ochishga qaratildi. Personajlarning ismlari qaysi holatlarda qanday ruhiy holatni ifodalashi, voqealar rivoji bilan bogʻliq tarzda oʻzining semantik yukini qanday kengaytirishi yoki oʻzgarishi alohida oʻrganildi. Bu yondashuv dostonning ichki semantik tizimini ochishga yordam berdi [4].

Lingvopoetik tahlil esa antroponimlarning badiiy-estetik funksiyasini aniqlashda asosiy metod bo'ldi. Ismlar orqali yaratilgan obrazning ichki olami, personajning ruhiyati va xarakterini ochishda nomning qanday poetik quvvatga egaligi o'rganildi. Shu orqali Farhodning fidoyilik timsoli sifatida, Shirin obrazining latofat va nafosat ramzi sifatida, Mehinbonuning mehr-shafqat timsoli yoki Xusravning hukmronlik va siyosiy kuch timsoli sifatida yoritilishida ismlarning o'rnini aniqlash mumkin bo'ldi. Metodlar uyg'un qo'llangani tadqiqotni yanada mukammallashtirdi va doston antroponimlarining mazmuniy, poetik hamda estetik tabiatini ko'p qirrali yondashuv asosida tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar: Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Farhod va Shirin" dostonidagi antroponimlar shoir tomonidan juda puxta va maqsadli tanlangan bo'lib, har bir ism o'ziga xos badiiy va semantik vazifani bajaradi. Doston qahramonlarining nomlari faqat ularni belgilab turuvchi vosita emas, balki ularning xarakteri, ruhiy dunyosi va asardagi o'zni haqida chuqur ma'lumot beruvchi badiiy kalit sifatida namoyon bo'ladi.

Farhod ismi o'zida mehnatsevarlik, fidoyilik, matonat, adolatga sadoqat kabi fazilatlarni ifodalaydi. Navoiy bu ism orqali qahramonning ruhiy qudrati va halolligini ta'kidlaydi. Farhodning tosh yo'nishi, mehnat bilan o'z muhabbatiga yetishga intilishi, fidokorona kurashi ismdagi asosiy ma'no qatlamlari bilan uyg'unlashadi. Shu bois uning nomi obrazning butun mohiyatini yoritib, uni asosiy ma'naviy tayanch markaz sifatida ko'rsatadi. Shirin obrazi esa o'z nomiga monand tarzda nafislik, go'zallik, latofat va mehribonlik ramzi sifatida namoyon bo'ladi. Shirin so'zining o'ziyoq yoqimlilik, shirinsuxanlik, nafosat kabi tasavvurlarni uyg'otadi. Navoiy bu ismdan foydalanarkan, qahramonning go'zalligi bilan birga uning ichki dunyosidagi halollik, sadoqat va sof muhabbatni ham ta'kidlaydi. Natijada Shirin obrazi dostonning estetikasida markaziy go'zallik timsoliga aylanadi. Mehinbonu nomi mehr, muruvvat, ulug'lik va donolik ma'nolarini mujassam etadi. Bu ism orqali Navoiy Shirin homiysi sifatida sahnaga chiqqan ayol obrazining siyosiy yetukligi, ayol rahbar timsoli sifatidagi qat'iyati va mehribonligini yoritadi. Uning har bir qarori, Shiringa bo'lgan

mehr-muhabbati, davlat boshqaruvidagi oqilligi ism mazmuni bilan to'la uyg'unlikda aks etadi.

Xusrav obrazi esa ismning ma'nosidan kelib chiqadigan hukmronlik, saltanat, siyosiy kuch, joziba va muloqotchilik kabi fazilatlarni o'zida jamlaydi. "Xusrav" so'zi tarixan podshohlik timsoli bo'lib, Navoiy bu nom orqali uning shaxsiy xarakteri, siyosiy ambitsiyalari va doston voqealariga ta'sirini yoritadi. Shu tariqa ism uning hukmron tabiatini, ko'p hollarda esa manfaatparastlik va hademay qaroridan qaytadigan beqaror xarakterini ham ifodalaydi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari antroponimlar dostonning umumiy poetik qurilishida muhim o'rin tutishini, shoir ularni maqsadli tanlab, personajlarning mazmuniy yukini yanada kuchaytirganini ko'rsatadi. Nomlar asar mazmuniga chuqur semantik qatlam qo'shib, har bir obrazning ichki dunyosini yanada kengroq va ta'sirchanroq ochib beradi.

Muhokama: Olingan natijalar doston poetik tizimida antroponimlarning o'ta muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Navoiy nom tanlash jarayoniga oddiy belgilar sifatida emas, balki obrazning ichki mazmunini ochishga xizmat qiluvchi murakkab badiiy vosita sifatida yondashadi. Shu bois har bir ism dostonning g'oyaviy-estetik qurilishida mustaqil semantik qatlam hosil qiladi va asarning umumiy ma'no maydonini kengaytiradi. Antroponimlar orqali qahramonlarning ruhiy olami, jamiyatlardagi o'rni, ma'naviy qarashlari va hayotga munosabati yanada aniqroq namoyon bo'ladi. Navoiy tomonidan qo'llangan ismlar matn ichida o'ziga xos poetik ramzga aylanib, qahramonning xarakterini chuqurlashtiradi. Masalan, Farhodning fidoyilik va mehnat timsoli sifatidagi qiyofasi uning nomidagi ma'no bilan uyg'unlashgan holda yanada yorqinlashadi; Shirinning latofatli, mehribon va go'zal obraz sifatida shakllanishi esa uning nomi bilan bog'liq semantik konnotatsiyalar orqali mustahkamlanadi. Bunday uyg'unlik personajni nafaqat badiiy obraz, balki ramziy-majoziy timsol sifatida qabul qilishga imkon beradi [5].

Doston davomida antroponimlarning ma'nosi kontekstga qarab kengayib boradi, ba'zan yangi badiiy qirralarga ega bo'ladi. Ismlar voqealar rivojiga, qahramonlararo munosabatlarga va konfliktning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek,

antroponimlar o'quvchiga personajlar haqida dastlabki tasavvurni beradi va asarni idrok etish jarayonida yo'naltiruvchi semantik mayoq vazifasini bajaradi. Navoiy nomlarni tanlashda Sharq poetikasining an'alaridan foydalansa-da, ularni o'ziga xos tarzda qayta talqin qiladi. Natijada antroponimlar faqat belgilovchi vosita emas, balki ma'no yaratish mexanizmining faol elementi sifatida asar ichki strukturasi ajralmas bo'lagiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, "Farhod va Shirin" dostonidagi antroponimlarni lingvopoetik yondashuv asosida o'rganish asarning chuqur mazmun qatlamlarini yanada yorqin ochib beradi va Navoiy ijodining badiiy mohiyatini to'liqroq anglashga imkon yaratadi.

Xulosa: Ushbu tadqiqot asosida shuni ta'kidlash mumkinki, "Farhod va Shirin" dostonidagi antroponimlar Navoiy poetikasining eng muhim badiiy unsurlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Shoir har bir personajning nomini tanlashda chuqur ma'naviy-mazmuniy asosga tayanadi. Natijada ismlar qahramon xarakterini belgilovchi, voqealarning rivojini yo'naltiruvchi, asar g'oyaviy-estetik mazmunini boyituvchi semantik markaz sifatida xizmat qiladi. Navoiy antroponimlar orqali obrazlarni yanada jonli, ta'sirchan va ma'noli ko'rinishda yaratadi. Bu esa uning badiiy mahoratining, xususan, til va ma'no ustida ishlash borasidagi yuksak darajasini yaqqol ko'rsatadi.

Kelgusida Navoiy asarlaridagi onomastik birliklarni yanada kengroq ilmiy muhitda, xususan, qiyosiy adabiyotshunoslik yondashuvi asosida tahlil qilish muhim ilmiy natijalar berishi mumkin. "Xamsa" turkumining boshqa dostonlaridagi antroponimlar bilan "Farhod va Shirin" dostonidagi ismlarni qiyoslash orqali shoirning poetik uslubidagi o'ziga xosliklar, yangiliklar, timsollar tizimidagi farqlar aniqroq ko'rinadi. Shuningdek, boshqa Sharq mumtoz adabiyotining vakillari — Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiy kabi ijodkorlarning asarlaridagi nomlar tizimi bilan solishtirish Navoiyning individual badiiy yondashuvini yanada yorqin ochib beradi. Tadqiqotning yana bir istiqbolli yo'nalishi antroponimlarning psixologik funksiyalarini o'rganishdir. Ismlar personajning ichki dunyosi, ruhiy holati va xarakteridagi o'zgarishlarni ifodalay oladigan kuchli badiiy vosita bo'lib, bu jihat hali

to'liq o'rganilgani yo'q. Masalan, ismning personaj taqdiri bilan qanday bog'lanishi, uning ruhiy kechinmalari matn davomida ism orqali qanday aks etishi, ismlar yordamida yaratilgan psixologik portretlarning poetik mexanizmi kabi masalalar chuqur tahlilni talab qiladi.

Umuman, ushbu tadqiqot doston poetikasini yanada chuqurroq o'rganish uchun keng ilmiy imkoniyatlar ochadi va kelgusida antroponimlarning badiiy, tarixiy hamda psixologik jihatlarini ko'lamli tadqiq etish Navoiyning badiiy merosini yanada mukammal anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jo'rayev, A. (2019) Navoiy dostonlarida antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlari// O'zbekiston filologlari ilmiy anjumani materiallari. –Toshkent: O'zMU. –B.112–118.
2. Vohidov, N. (2020) “Farhod va Shirin” dostonida ism-shariflarning badiiy funksiyasi// Turkiy tillar va adabiyotlar bo'yicha xalqaro konferensiya materiallari. – Samarqand davlat universiteti. –B. 256–263.
3. Abdullayeva, M. (2021) Alisher Navoiy asarlarida antroponimlarning pragmatik talqini // Sharq adabiyoti va tilshunoslik masalalari konferensiyasi.– Buxoro davlat universiteti. –B. 89–95.
4. Qodirov, Sh. (2018) Navoiy dostonlarida obrazlar nomlarining ramziy tabiatiga doir mulohazalar// Adabiy meros va zamonaviy tadqiqotlar respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Navoiy davlat pedagogika instituti. –B.301–307.
5. Rasulova, D. (2022) “Farhod va Shirin” dostonidagi antroponimlarning derivatsion xususiyatlari// Tilshunoslikning dolzarb muammolari xalqaro anjumani. – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti. –B. 144–151.